

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НІКОНІЯ ТА ВАРВАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я У СЕРЕДИНІ IV СТ. ДО Н. Е.

Історична ситуація у першій половині IV ст. до н. е. характеризується активною політикою скіфів в Нижньодністровському регіоні та намаганням останніх проникнути на Захід за Дунай у Добруджу. Традиційно вважається, що з кінця V ст. до н. е. починається прискорений процес переходу скіфів до осілого способу життя¹. Це майже співпадає з виникненням сільських поселень по берегам Дністровського лиману, напевно, гетерогенних в їхньому етнокультурному визначені². На жаль, достатніх відомостей для чіткого розуміння етнічної приналежності населення та його місця у структурі ніконійського поліса ми не маємо (це не входить у завдання цієї статті). На сьогоднішній день, сумарно відомо близько 70 поселень Нижнього Подністров'я часів раннього еллінізму³, що виникли очевидно не одночасно та мали різну типологічно-просторову спрямованість. Економічний потенціал поліса був нерозривно зв'язаний з сільськими варварськими поселеннями Нижнього Подністров'я, на що вказують знахідки клейм грецьких амфор та інших імпортованих матеріалів. Тому маємо необхідність розглянути час виникнення цих пам'яток більш детально.

Дотепер не встановлено чіткої нижньої межі появи поселень, розташованих досить близько до грецьких полісів, з переважаючою добре вираженою гетською культурою⁴. Таким, наприклад, є правобережне поселення Південне. А. Г. Сальніков датує його існування IV–III ст. до н. е.⁵. Аналізуючи клеймований матеріал поселення, С. І. Андрух приходить до висновку про належність більшості клейм до першої половини IV ст. до н. е.⁶ Дослідниця також зазначає, що першою половиною IV ст. до н. е. А. І. Мелюкова визначила виникнення поселення біля с. Миколаївка, а оскільки по даним тієї ж А. І. Мелюкової інші лівобережні сільські пам'ятки мали ідентичний матеріал останньому поселенню, то виходить, що всі вони виникли в першій половині IV ст. до н. е. Все це доводить, на думку С. І. Андрух, що проникнення фракійців на узбережжя Нижньодністровського лиману з лісостепової Молдови пов'язано з їх рівнем соціально-економічного розвитку, а ніяк не є результатом греко-македонського конфлікту та ослаблення скіфів⁷. Про зв'язок між рівнем розвитку гетів та їх появленням в степовій зоні говорить також Т. Л. Самойлова⁸. Хронологічні дати клеймованих матеріалів з цих пам'яток визначаються С. І. Андрух, виходячи з робіт В. І. Цехмістренко та Б. А. Василенко, що на сьогоднішній день є застарілими. Запропонована нами хронологія клейм Херсонеса, Гераклеї та Фасоса частково опублікована, частково знаходиться в друці⁹. Базуючись на запропонованих датах, сьогоденний аналіз клеймованого матеріалу висвітлює більш складну хронологічну картину виникнення варварських поселень.

Оскільки розкопки проводились тільки на Ніконії, на поселеннях Миколаївка, частково Овідіополь II, Бугаз IV та городищі Надлиманське, то можливо говорити про більш точні хронологічні рамки тільки вказаних пам'яток. Якщо не брати до уваги Ніконій, найбільш раннім являється городище Надлиманське, оскільки на ньому присутні, в порівняно значній кількості, клейма Гераклеї Понтійської гончарського періоду, а також клейма гераклеїських чиновників часу введення магістратури, наприклад Арістокла. Знайдені також клейма з двома іменами, в яких ім'я магістрата виконане у скороченому вигляді. На городищі не зафіксовані фасоські беземблемні клейма з двома іменами та етніконом, що існували, за нашими розрахунками, до середини – кінця 80-х рр. IV ст. до н. е. Натомість, магістрат ΑΡΙΣΤΟΜΕ (NHΣ) з емблемою в вигляді коліноскиненого Геракла натягуючого тятиву лука та магістрат ΜΥΙΣΚΟΣ з емблемою „ящірка” є найбільш ранніми фасоськими чиновниками, клейма

яких впевнено відновлюються. Перший датується близько кінця 80 – другою половиною 70-х рр. IV до н. е., другий вже шестидесятими роками IV ст. до н. е. З врахуванням наявності гераклейських гончарських клейм, які напевне належать до „пізніх” гончарів першого гончарного періоду, надходження продукції в гераклейських амфорах на Надлиманське городище розпочалось близько кінця 90-х-початку 80-х років IV ст. до н. е. Кількість клейм обох центрів на пам’ятку є недостатньою для застосування методів математичної статистики.

На Миколаєвському поселенні¹⁰ відмічається знахідка двох найбільш ранніх клейм, які належать вже двом центрам – Гераклеї та Фасосу, що разом стоять в деякому хронологічному відриву від основного масиву клейм цих центрів. На пам’ятку твердо зафіксовано тільки одне клеймо Гераклеї Понтійської „раннього гончарного періоду” – гончаря Сотера. Відсутні не тільки клейма інших гончарів та перших магістратів, але не знайдено ні одного клейма магістратів чиї імена виповнені в скороченому вигляді. Найбільш ранні магістратські клейма ΗΡΑΚΛΕΙΔΑ | ΣΙΛΑΝΟΪ та ΕΠΙΜΑΤΡΩΣ | ΙΣΤΙΑΙΟ (-) датуються нами не раніше початку другої половини IV століття. Щодо фасоських клейм, то ситуація дуже близька. Єдине беземблемне клеймо ΤΕΛΕΣ(-) | ΘΑΣΙΟ (-) | ΦΑΝΟ(-) відноситься до восьмидесятих років IV ст. до н. е. Хронологічно воно близьке гераклейському гончареві Сотеру. Інше фасоське клеймо однозначно не ідентифікується з причини фрагментарності. Відомо тільки, що легенда складалася з напису з трьох-чотирьох сторін навколо емблеми. Такі клейма можуть датуватись досить широко. Ю. Г. Виноградов датував його не раніше 60-х років IV ст. до н. е. Останні фасоські клейма належать вже до клейм „пізнього” типу. Клейма Синопи на обох пам’ятках представлені магістратами першого типу, але останні, по новітнім розробкам, розпочинають свою діяльність не раніше другої половини – кінця 50-х рр. IV ст. до н. е. Дещо хронологічно іншу картину малюють матеріали могильника біля с. Миколаївка¹¹. Фасоське клеймо з іменами магістрата Нікія та гончаря Демалка належить групі чиновників, яка працювала до введення практики „пізніх” клейм. Інші магістрати відносяться саме до останнього типу. Найбільш раннім гераклейським магістратом є Керкін, який датується в проміжку: середина 50 – перша половина 40-х років IV ст. до н. е. Інші чиновники є більш пізніми, а імена ΣΩΝ (-) та ΕΤΥ | ΜΟΥ належать гончарам останнього періоду клеймування.

Цей висновок дуже добре співвідноситься з заявою А. І. Мелюкової, згідно якої, виходячи з усієї сукупності археологічних матеріалів, між виникненням та розквітом життя на поселенні біля с. Миколаївка пройшов якийсь проміжок часу¹². Усе вище сказане підтверджується також конкретною археологічною ситуацією. На пам’ятку досліджена землянка, на підлозі якої знайдені синопські клейма з емблемою „орел на дельфіні”¹³. На жаль, у роботі не вказується, які саме клейма там знайдено. В той же час, усього клейм з емблемою „орел на дельфіні” на пам’ятку відомо три. Клеймо № 565 ім’я магістрата втратило, клеймо № 936 має відновлене ім’я магістрата Кіра, а магістрат Гістіей відповідає клейму № 945. На сьогоднішній день останні два магістрати датуються в проміжку рубежу 50 – 40-х – першої половини (середини) 40-х рр. IV ст. до н. е. Напевне, дані клейма визначають верхню дату землянки і припинення її використання як житла, відбувається в проміжок дуже близький до часу включення поселення біля с. Миколаївка в орбіту ніконійського ринку. Жителі наземних будівель, які виникли в кінці існування землянки, деякий час використовували старі господарські ями. Можливо землянка та наземні житла належали одним і тим же господарям і вказані зміни являються результатом зростання їх добробуту. Не виключено, що виникнення наземних будівель і припинення існування землянки являються результатом надходження нової хвилі поселенців, що і призвело до деяких змін в самій структурі поселення. Те, що на поселенні продукція довго не затримувалась говорять господарські ями, в яких не виявлено конструктивних особливостей характерних для довготривалого зберігання зерна.

Виходячи з усього вищенаведеного, можна говорити про початок надходження імпортованих товарів масового вжитку на пам'ятки Лівобережжя Нижнього Подністров'я у різні хронологічні відрізки часу. Між виникненням поселення, його розквітом і початком регулярного надходження на нього клеймованого матеріалу пройшов певний період часу. Це простежується як за матеріалами Надлиманського городища, так і Миколаївського поселення. Напевне проходить процес включення поселень, принаймні тих, на яких проводились стаціонарні розкопки, в орбіту ніконійського ринку з елементами товарного виробництва на відносно взаємовигідних умовах. І якщо для Надлиманського городища це відбулося не раніше кінця 90 – середини 80-х рр. IV до н. е., а для поселення біля с. Миколаївка близько середини 50 – початку 40-х років, то для поселення біля с. Південне залучення до регулярного товарообігу з грецьким центром відбулось не раніше початку – середини 50-х рр. IV ст. до н. е. Саме таким часом датується масове надходження клейм на останній пам'яток виходячи з сьогоденних уявлень про розвиток клеймування. Але поодинокі екземпляри гераклейських клейм можуть датуватись і біля середини 60 – початку 50-х рр. IV ст. до н. е.

Останнє поселення належить фракійському населенню і виникнути, не зважаючи на скіфську політику в цьому регіоні, не могло. Саме в цей час Атей надзвичайно активізував західний напрямок своєї діяльності, і регіон межиріччя Дунаю та Дністра, та, напевне, лівобережжя Нижнього Подністров'я були повністю підконтрольні скіфам. З іншого боку, як на це вказують дослідники, сам розвиток гетського суспільства дозволяв подібне його переміщення з регіону сучасної лісостепової Молдови¹⁴. Напевне масова поява гетського землеробського населення на скіфських осілих пам'ятках Нижнього Подністров'я була близькою в часі з включенням останніх в регулярний товарообмін з грецьким торговим центром. У цьому випадку сама скіфська верхівка зацікавлена в масовій появі населення з землеробськими навичками. Добре відомо, що гети вирощували в великих кількостях пшеницю, ячмінь, просо та ін.¹⁵ Більше того, ми маємо низку порубіжних пам'яток між степом та лісостепом з однозначно скіфськими матеріалами. Могильник Данчени включає в собі поховання, що по обряду та інвентарю належать скіфам. Скіфські матеріали знаходяться також на досить виразному гетському пам'ятку Ханська¹⁶. Формально ця територія завжди належала землеробському населенню. І переселення якоїсь частини останнього під скіфською егідою на пам'ятки Нижнього Подністров'я, напевне, можливе.

На інших пам'ятках Нижнього Подністров'я відома мізерна кількість клейм, що пояснюється їх невивченістю або, що невиключено, і ступенем інтеграції в ніконійський ринок. Наприклад, на поселенні Овідіюполь II було виявлено лише декілька гераклейських клейм, що датуються не раніше середини 60–50-х рр. IV ст. до н. е.¹⁷ Цікавим є порівняння вищевказаних висновків з аналізом надходження клеймованих матеріалів у Ніконій.

Дані статистичної обробки клеймованих матеріалів характеризують динаміку та інтенсивність надходження амфорних клейм у Ніконій. Між 365–359 рр. до н. е. простежується підвищення інтенсивності надходження фасоських товарів. Період близько середини 60 – середини 50-х рр. IV ст. до н. е. характеризується одним з найвищих коефіцієнтів інтенсивності за всі роки ніконійсько-гераклейських відношень та поступається відповідному коефіцієнту тільки першій чверті IV ст. до н. е. Навпаки, починаючи з самого початку 50-х років IV ст. до н. е. простежується значне зменшення постачання в Ніконій амфорних клейм Гераклеї. В цей же час також падає надходження клеймованої продукції Фасоса. У подальшому, до межі 30–40-х рр. IV ст. до н. е. динаміка надходження гераклейських товарів у Ніконій постійно знижується, а фасоський імпорту, при стабільно низьких коефіцієнтах поставок, має коливання. Близькість вказаних процесів, з початком масового надходження клейм на варварські

поселення та включення останніх в орбіту ніконійського ринку, потребує пояснень. Для цього необхідно повернутись до історичної ситуації в той час, який нас цікавить.

Існують різні точки зору на те, чи являвся Атей царем всієї Скіфії, чи тільки її окремої західної частини. Д. Б. Шелов у володіння Атея віддавав всю Скіфію від Азовського моря до Балканських гір¹⁸. Царем Великої Скіфії зі столицею в Нижньому Подніпров'ї вважав Атея Б. Н. Граков¹⁹. Від гирла Дніпра та Перекопського перешийка до Нижнього Дунаю визначав територію Атея П. Й. Каришковський²⁰. Тільки Нижній Дунаєм обмежував владу Атея Є. В. Черненко²¹. Більш близькою до істини, вірогідно, є думка тих дослідників, які вважають обмеженість Атея в засобах, що простежується з даних письмових джерел, підтвердженням володіння ним тільки Дністро-Дунайським регіоном²². Можливо, це справедливо до часу особистої участі Атея в поході за Дунай. Враховуючи факти династичних конфліктів та солідного віку царя, досить вірогідно, що раніше він міг володіти і значно більшою частиною Скіфії. Дійсно, письмові джерела вказують на скрутне становище скіфів у змаганні за Добруджу. По даним Юлія Фронтіна²³, під час війни з трибаллами Атею вдалося отримати перемогу тільки шляхом обману, залучивши „недієву юрму“, яка по вказівкам Полієна, напевне, складалася з „конярів та землеробів“²⁴. На склад та походження вказаного давніми авторами населення існують різні погляди. Дехто вважав їх частиною скіфів з верхів'я Дніпра²⁵ або підкореними жителями²⁶ та скіфами²⁷ Дунай-Дністровського регіону. В той же час, під „землеробами“ можна розуміти гето-фракійське та скіфське населення, що перейшло до осілости. Іншого землеробського населення бути не могло. Звісно, найбільш вірогідним є залучення скіфського землеробського населення саме з Нижньодністровського регіону, оскільки заняття землеробством скіфами в межиріччі Дністра та Дунаю або Добруджі, по меншій мірі, раніше другої половини IV ст. до н. е. нічого невідомо. А. І. Мелюкова вказує, що на берегах степових річок та озер в межиріччі Дунаю та Дністра відкрито лише декілька сезонних скіфських стійбищ²⁸. Всі інші пам'ятки є поховальними і належать кочовикам. Гетська присутність простежується тільки у вигляді декількох місцезнаходжень на Нижньому Дунаї, що, можливо, існували з другої половини IV ст. до н. е.²⁹, та Нижньодністровських поселень. Виходячи з цього, вірогідність участі варварського населення з берегів Нижнього Подністров'я в подіях, пов'язаних з трибаллами, уявляється досить високою. Стосовно згадуваних І. Т. Нікуліце³⁰ гетських поселень у Буджакському степу в IV ст. до н. е., то в нас даних про них немає. Про те, що свідництва про них в літературі відсутні, говорить і А. І. Мелюкова³¹.

У зв'язку з наведеним, звертає на себе також увагу свідчення Клементина Александрийського про якийсь конфлікт між Атеєм та Візантією³². Візантія, розміщений географічно вдалому місці міг створити певні труднощі в торгівельних контактах між Середземноморським та Чорноморським регіонами. Щось подібне зробили гераклеоти, затримавши, та навіть знявши вітрила з кораблів, що перевозили хліб із Боспора в Афіни³³. Амбіційний скіфський володар погрожував візантіянам, що якщо останні будуть наносити збитки його доходам, то його лошиці будуть пити їх воду. В. Н. Невская вважала, що Атей намагався обкласти Візантію даниною³⁴. Д. Б. Шелов згадував про порушення Візантією якихось матеріальних прав, пов'язаних з торгівлею. На наш погляд, під прибутками слід розуміти можливість безперешкодного вивозу з підлеглої Атею території цілої низки товарів, як традиційно скіфського походження: худоба, раби, так і, в значній кількості, пшениці. Остання і вирощувалася в великій кількості на скіфських поселеннях Нижнього Подністров'я. Інші товари, виключно кочівницькі, які б у великих кількостях купували греки, уявити важко. В історії відомі випадки використання, наприклад, ольвійського торгового потенціалу³⁵. Дослідження Ю. Г. Виноградова показали взаємовигідність таких відносин³⁶. Інша справа Ніконія. Порівняно слабкий та щільно оточений з усіх сторін варварським населенням, яке вже не одне десятиліття

проживало на берегах Нижнього Подністров'я. Ніконійський поліс та його інфраструктура дуже добре відповідали умовам організації вивозу пшениці в грецькі поліси. Напередодні підготовки до походу за Дунай, та під час війни, Атей міг використовувати, виходячи з обмеженості підвладної йому території, лише порти полісів Нижнього Подністров'я. В даному випадку ніконійський. Пізніше, володарі Малої Скіфії в Добруджі робили теж саме, використовуючи інфраструктуру грецьких полісів цієї території³⁷. Напевне, посилення скіфської експансії вимагало від Атея все більших, не лише людських, а й матеріальних затрат. Частково пшениця могла вивозитися і просто продаватися за межами полісу, а не обмінюватися на вино, оливкову олію чи інші товари, що перевозились в амфорах. Можливо саме цим і пояснюється дуже низька інтенсивність надходження клеймованої продукції в Ніконій з одного боку, та включення варварських поселень у ніконійський ринок з іншого. Переміщення якоїсь частини клейм на територію варварських поселень за межі міста також може бути причиною зменшення частки надходження клеймованої продукції в Ніконію. Але, виходячи з дуже низької частки клейм відповідних хронологічних груп, таке переміщення є тільки однією з незначних причин.

Таким чином, можна лише припустити, що Атей використовував інфраструктуру і господарство Ніконія та варварських поселень для відновлення своїх матеріальних витрат. Як наслідок маємо зафіксований спад динаміки надходження клеймованої продукції на нікосійський ринок. У зв'язку з цим, важливо з'ясувати як ці події в часі співвідносяться зі згаданим конфліктом між Атеєм та Візантією. Д. Б. Шелов вважає, що дане протистояння вписується в межі між 364 р. до н. е. та 340 р. до н. е.³⁸. Але, як уже відмічалось, більшість дослідників вважає, що Атей з'явився в Добруджі не раніше 357 р. до н. е. В цей час Візантія був союзником Філіппа II проти фракійського царя Керсobleпта³⁹. Їх об'єднувала також ворожість до Афін. Це могло продовжуватись до 344–341 рр. до н. е., часу знищення фракійських царів Тереса та Керсobleпта⁴⁰. Перемога Філіппа II над фракійцями означала зіткнення інтересів останнього з недавніми союзниками Візантією та Атеєм. Напевне, навряд чи Візантія проводив настільки недалекоглядну політику, провокуючи Атея на конфлікт напередодні перемоги Філіппа II над фракійцями. З цього слідує, що Візантія та Атей могли ввійти в конфліктну ситуацію між 357–345 рр. до н. е. Але, найбільш вірогідно, що візантіїці „перешкоджали доходам“ Атея під час Союзницької війни (357–355 рр. до н. е.), коли поліс воював поряд з іншими грецькими містами-державами проти Афін⁴¹. В усякому разі останні події хронологічно близькі збільшенню кількості клейм на варварських поселеннях Подністров'я та початку помітного спаду надходження клейм певних груп до самого Ніконію.

Таким чином, близько середини IV ст. до н. е. як на правобережні, так і лівобережні варварські пам'ятки збільшується надходження клеймованої продукції, що можливо пов'язано з включенням господарства осілих скіфів у товарообіг з грецькими полісами та переселенням гетів на береги Нижнього Подністров'я. Принаймні, на одному поселенні біля с. Миколаївки проходить заміна певної частини земляних жител на наземні. Вказані зміни паралельні в часі з військовою присутністю Атея в Добруджі. Останній, можливо в найдраматичніші моменти, залучав якусь частину варварського населення Нижнього Подністров'я для вирішення військових завдань. Початок боротьби Атея за Добруджу збігається в часі також з обвальним спадом надходження клеймованої продукції до Ніконія. Пояснень останнього факту може бути декілька. Це й природні негаразди, й криза античного полісу. Але наявність тривалих широкомасштабних природних катаклізмів у даному регіоні в цей час жодними джерелами не підтверджуються. Кризові явища в античних полісах Північного Причорномор'я починають проявлятися пізніше, ніж у самій Греції. Таким чином, причину послаблення торгівельної активності Ніконія

слід шукати в тогочасних історичних подіях. Саме використання інфраструктури Ніконія, його господарського та торгівельного потенціалу Атеєм, можливо, стало головною причиною спаду динаміки надходження клеймованих матеріалів на територію Ніконія.

ПРИМІТКИ:

1. Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в IV – начале I вв. до н. э. – Запорожье, 1995 – С. 166.
2. Бруяко И. В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в VII–III вв. до н. э. – Волжск, 1999. – С. 20.
3. Охотников С. Б. Археологическая карта Нижнего Поднестровья в античную эпоху (VI–III вв. до н. э.) // МАСП – Вып. 9. – С. 105.
4. Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. – М., 1975. – С. 236.
5. Сальников А. Г. Итоги полевых исследований у с. Пивденное (1960–1962 гг.) // МАСП. – Одесса, 1966. – С. 176–255.
6. Андрух С. И. Указ. соч. – С. 69–70.
7. Там же. – С. 69 – 70.
8. Самойлова Т. Л. Тира в VI–I вв. до н. э. – К., 1988. – С. 96–97.
9. Мартиненко А. И. Про проблему хронології херсонеських астиномних клейм „раннього” періоду // ЗІФ. – 2002. – Вып. 12. – С. 50–69.
10. Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени... – С. 27–35.
11. Там же. – С. 152–156.
12. Там же. – С. 62–63.
13. Там же. – С. 63–65.
14. Самойлова Т. Л. Указ. соч. – С. 96.
15. Ксенофонт Афинский. Греческая История / пер. с древнегреческого С. Я. Лурье. – СПб., 2000; Самойлова Т. Л. Указ. соч. – С. 27.
16. Мелюкова А. И. Исследование гетских памятников в степном Поднестровье // КСИА. АН СССР. – 1963. – Вып. 94. – С. 66; Никулице И. Т. Геты IV–III вв. до н. э. в Днестровско-Карпатских землях. – Кишинев, 1977. – С. 111–112.
17. Загинайло А. Г. Отчет о работе на поселении Овидиополь II в 1984 г. // Архив ОГАМ.
18. Шеллов Д. Б. Царь Атей // НС. – Киев, 1965. – С. 32.
19. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. – 1954. – № 36. – С. 172.
20. Карышковский П. О. Стрия и ее соседи на рубеже III–II вв. до н. э. // ВДИ – 1971. – № 2. – С. 57.
21. Черненко Е. В. Легенда о царе Атее // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – С. 81.
22. Андрух С. И. Указ. соч. – С. 78–80.
23. Фронтин Секст Юлий. Стратегемы // ВДИ. – 1946. – № 1. – Приложение. – С. 219.
24. Полиен. Стратегемы. – М., 2002. – С. 331.
25. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1948. – С. 217.
26. Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скифами и гетами // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М., 1969. – С. 61–80.
27. Андрух С. И. Указ. соч. – С. 79.
28. Мелюкова А. И. Новые данные о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV–III вв. до н. э. // РА. – 1995. – № 1. – С. 28.

29. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в VII–III вв. до н. э. – Волжск, 1999. – С. 21.
30. Никулице И. Т. Северные фракийцы в VI–I вв. до н. э. – Кишинев, 1987. – С. 121.
31. Мелюкова А. И. Новые данные о скифо-фракийских взаимоотношениях... – С. 28.
32. Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический – М., 1986. – С. 110.
33. Невская В. П. Византий в классическую и эллинистическую эпоху – М., 1953. – С. 112.
34. Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VII–I вв. до н. э. – М., 1952. – С. 157–158.
35. Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. – М., 1989. – С. 90 – 109.
36. Андрух С. И. Указ. соч. – С. 14–7165.
37. Шеллов Д. Б. Царь Атей // НС. – К., 1965. – С. 26.
38. Невская В. П. Указ. соч. – С. 109–112.
39. Там же. – С. 116–117.
40. Исаева В. И. Принципы межполисных отношений конца V – середины IV в. до н. э. // Античная Греция. – 1983. – Т. 1. – С. 74.